

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

УДК 392.3

**ДЗІЦЯЧЫ ФАЛЬКЛОР ЯК ЭЛЕМЕНТ КУЛЬТУРЫ БЕЛАРУСАЎ
(ПА ЭТНАГРАФІЧНЫХ МАТЭРЫЯЛАХ ВІЦЕБШЧЫНЫ)**

канд. гіст. навук С.У. АНДРЫЕЎСКАЯ
Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, Наваполацк

Дзіцячы фальклор – унікальная з’ява ў культуры беларусаў. Традыцыйныя жанры фальклору захавалі рэшткі старажытных традыцый, абрадаў і ўяўленняў. Фальклорныя тэксты, створаныя дзецьмі і для дзяцей сталі сферай цікавасці навукоўцаў у 2-й пал. XX ст. На прыкладзе этнаграфічных матэрыялаў, сабраных на тэрыторыі Віцебшчыны, разглядаюцца як традыцыйныя жанры беларускага фальклору, так і новыя, што захаваліся да XXI ст. Скарыстаны матэрыялы з этнаграфічных зборнікаў і палявыя матэрыялы, сабраныя аўтарам.

Ва ўмовах, калі навукі аб чалавеку накіраваны на накопілі значную колькасць ведаў, узнікае неабходнасць разбурэння межаў і спецыялізацый навук, іншы прынцып размежавання ведаў “не па навуках, а па праблемах” [1, с. 7]. Адною з такіх праблем з’яўляецца дзяцінства. Неабходнасць міждысцыплінарнага сінтэза, з дапамогай якога магчыма складанне цэласнай панарамы ўяўленняў аб развіцці асобы дзіцяці ў грамадстве, выказана шмат кім з навукоўцаў (Э. Эрыксан, Д.Б. Эльконін, І.С. Кон і інш.). Неабходнасць комплекснага вывучэння дзяцінства падкрэсліваюць большасць сучасных беларускіх навукоўцаў [11, с. 101]. Узаемнае ўзбагачэнне ведамі сумежных навук, што вывучаюць феномен дзяцінства прывяло да таго, што некаторыя паняцці, якія раней былі характэрнымі для адной навукі, набылі міждысцыплінарнае выкарыстанне. Такім паняццем з’яўляецца дзіцячая субкультура [13, с. 102].

Дзіцячая субкультура – у шырокім значэнні – тое, што створана грамадствам для дзяцей і дзецьмі; у вузкім – сэнсавая прастора каштоўнасцей, спосабаў дзейнасці, форм камунікацыі, ажыццяўляемых у дзіцячых супольнасцях у той ці іншай канкрэтна-гістарычнай сітуацыі развіцця [13, с. 104]. Першапачаткова паняцце выкарыстоўвалася выключна ў сацыялогіі, зараз заўважаецца тэндэнцыя да выкарыстання яго ў этнаграфіі дзяцінства. Неад’емны элемент дзіцячай субкультуры – дзіцячы фальклор. Дзіцячы фальклор стаў аб’ектам вывучэння не толькі этнолагаў, але і псіхолагаў.

Прадметам даследавання з’яўляюцца развіццё і змены дзіцячага фальклору як элемента культуры беларусаў на прыкладзе тэкстаў, сабраных на тэрыторыі Віцебшчыны.

Упершыню грунтоўнае беларускае навуковае выданне “Дзіцячы фальклор” выйшла ў свет ў 1971 г. (складальнік Г.А. Барташэвіч). У ім прадстаўлены ці ўлічаны ў каментарыях усе вядомыя на той час архіўныя запісы і публікацыі гэтага жанру [3].

У 2006 г. у серыі “Фальклор Беларусі XX – XXI стст.” выдадзены зборнік “Дзіцячы фальклор”, складзены на падставе Фальклорнага архіва Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя М. Танка. Архіў, паводле прагмовы да выдання, пачаў фарміравацца з 1992 г. Аўтары зборніка разглядаюць сваё выданне як дапаўненне да акадэмічнага тома. Па геаграфічнай прыналежнасці ў зборніку змешчаны тэксты з розным мясцін Беларусі, у тым ліку, і з Віцебшчыны [7].

Падбор матэрыялаў у зборнік ажыццяўляўся з пазіцыі фалькларыстыкі. Так, напрыклад, аўтары падкрэсліваюць, што захавалі аўтэнтычную “шурпатасць”: дыялектныя формы і асаблівасці мясцовага маўлення, часам, вострыя, грубаватыя словы, якія не ўжываліся ў дзіцячых кнігах, але ўваходзілі ў лексіку простага чалавека і не лічыліся брыдкімі. Захавана і варыянтнасць аднаго і таго ж сюжэта. Варыянтнасць, на думку аўтараў, – неад’емная рыса вуснай народнай творчасці, у тым ліку і дзіцячага фальклору, заснаванага ў значнай меры на імправізацыі. Часам варыянты могуць істотна разыходзіцца, а часам – адрозніваюцца адны-дзюма словамі, якія будуць уносіць розныя фарбы ў змест твора і па-рознаму ўздзейнічаюць на ўспрымманне слухача (бо фальклор стагоддзямі існаваў выключна ў вуснай форме), альбо ў пазнейшыя часы – на чытача [7, с. 6]. У 2007 г. выйшаў зборнік “Дзіцячы фальклор Віцебшчыны ў сучасных запісах,” у які ўвайшлі тэксты, сабраныя выкладчыкамі і студэнтамі Віцебскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя П.М. Машэрава. У зборнік уключаны тэксты, запісаныя студэнтамі і выкладчыкамі факультэта беларускай філалогіі і культуры, зробленыя падчас летніх фальклорных практык на працягу дзесяці год перад выданнем зборніка, але ў прагмове аўтары-складальнікі пазначаюць,

што большасць тэкстаў адносіцца да 2007 г. Сабраныя матэрыялы даюць уяўленне пра сённяшні стан асноўных жанраў дзіцячага фальклору Віцебскага рэгіёна, паказваюць яго багацце і разнастайнасць [6, с. 4].

У артыкуле скарыстаны тэксты дзіцячага фальклору з апісаных вышэй зборнікаў, а таксама тэксты, якія запісаны асабіста аўтарам і захоўваюцца ў Архіве Дзяржаўнай навуковай установы “Цэнтр даследавання беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі” (філіял “Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы”) [2].

У апошнія дзесяцігоддзі на хвалі цікавасці да праблем дзяцінства ўзнікла новая галіна навукі – сацыяльная псіхалогія дзяцінства, якая ўяўляе сабой міждысцыплінарную вобласць даследавання, што разглядае дзяцінства як асаблівую псіхакультурную катэгорыю, прадметам якой з’яўляюцца адносіны, апасрэдаваныя сумеснай дзейнасцю дзяцей паміж сабой і ў свеце дарослых, а таксама заканамернасцямі ўзнікнення гэтых адносін, іх функцыянаваннем у канкрэтна-гістарычнай сітуацыі развіцця. Базавай адзінкай вывучэння ў гэтай галіне навукі з’яўляецца дзіцячая група. Узаемаадносіны дзіцяці са светамразглядаюцца як у антагенезе (ад старэйшага дашкольнага да падлеткавага ўзросту), так і ў соцыягенезе (развіццё дзіцячых супольнасцей у гісторыі культуры) [1, с. 9].

Дзіцячы фальклор традыцыйна з’яўляўся прадметам вывучэння фалькларыстаў і этнографуў. Часцей за ўсё, у такім выпадку аналізуецца вершаваны тэкст. Аднак класічныя метады вывучэння гэтага феномена культуры не даюць адказа на шэраг пытанняў. Адно з якіх: чаму формы і жанры дзіцячага фальклору аказаліся настолькі ўстойлівымі, што апынуліся ў мала змененай форме ў XXI ст., у той жа час, многія жанры фальклору дарослых зніклі? На гэтае і шэраг іншых пытанняў можа даць адказ толькі міждысцыплінарнае вывучэнне феномена дзяцінства. У сучаснай навуцы фальклорныя тэксты сталі прадметам аналізу не толькі этнографуў і фалькларыстаў, але і псіхолагаў, сацыёлагаў.

Пытанне “што разумець пад тэрмінам “дзіцячы фальклор”?” было ўпершыню агучана ў 20-я гг. XX ст. рускімі даследчыкамі Г.С. Вінаградавым і В.І. Капіцай. Г.С. Вінаградаў прапанаваў лічыць “дзіцячым фальклорам” толькі тыя тэксты, якія стварылі дзеці [4, с. 12], а В.І. Капіца – тэксты, створаныя дзецьмі, і творы, створаныя дарослымі для дзяцей [12, с. 36]. Апошняя пазіцыя прытрымліваецца беларуская даследчыца Г.А. Барташэвіч [3, с. 7]. Вызначэнні тэрміна прапануюцца іншымі беларускімі даследчыкамі дзіцячага фальклору.

Дзіцячы фальклор – гэта ўсе вуснапаэтычныя творы, што ствараліся на працягу стагоддзяў дарослымі для дзяцей, а таксама творы, якія складаліся самімі дзецьмі [7, с. 7].

Дзіцячы фальклор – адна з форм калектывнай творчасці дзяцей, што праяўляецца і замацоўваецца ў сістэме ўстойлівых вусных тэкстаў, якія перадаюцца непасрэдна з пакалення ў пакаленне дзяцей і маюць важнае значэнне ў рэгуляванні іх гульнёвай і камунікатыўнай дзейнасці [12, с. 96].

Параўноўваючы гэтыя два вызначэнні адзначым: у першым акцэнт зроблены на тое, што дзіцячы фальклор – гэта вуснапаэтычныя творы (у такім разе з-пад увагі даследчыкаў выпадаюць: а) невершаваныя прыклады фальклору, б) такія атрыбуты дзіцячай субкультуры, як “дзявочыя дзённікі” і інш.). На наш погляд, другое вызначэнне больш раскрывае сутнасць дзіцячага фальклору. Напрыклад, у асяроддзі сучасных дзяцей амаль перасталі быць вершаваныя беларускамоўныя тэксты, аднак гэта не азначае, што дзіцячы фальклор знік. Ён набыў іншыя моўныя і сацыяльныя характарыстыкі. З’явіліся новыя жанры, не характэрныя для дзіцячага фальклору сяр. XIX – пач. XX ст. Гэта не дзіўна, бо змянілася грамадства, сацыяльныя адносіны, а дзеці засталіся дзецьмі, хоць і адбылася змена пакаленняў. Значыць, засталася дзіцячая субкультура з новымі формамі дзіцячага фальклору.

Фальклорная традыцыя, якая ўвабрала ў сябе сацыяльны і інтэлектуальны вопыт многіх дзіцячых пакаленняў, дае дзіцяці малодшага школьнага і дашкольнага ўзросту гатовыя спосабы вырашэння жыццёвых праблем у дзіцячай супольнасці, а ў падлеткавым узросце – набыццё псіхалагічнай незалежнасці ад дарослых і адстойванне сваёй пазіцыі. Дзіцячы фальклор – гэта своеасаблівая “мова”, бо ён з’яўляецца носьбітам традыцый, замацаваных у комплексе тэкстаў, выконвае функцыі перадачы інфармацыі, забеспячэння камунікацыі, рэгуляцыі дзейнасці дзіцячай групы, г.зн. функцыі, якія характэрныя для мовы. З пункту гледжання камунікацыі, дзіцячы фальклор – інструмент сацыяльнай кампетэнцыі [13, с. 51].

Дзіцячы фальклор беларусаў вельмі багаты на жанры і формы. Напрыклад, І.В. Казакова вылучае наступныя: а) творы, звязаныя з гульнёй (пестункі, пацешкі, забаўлянікі, лічылікі, песні-гульні, гульні, гульнёвыя прыпеўкі); б) творы, не звязаныя з гульнёй (заклічкі, маўчанкі, скарагаворкі, навывараткі, дражнілікі, небыліцы, казкі-забаўлянікі) [8]. У зборніках дзіцячага фальклору і працах даследчыкаў колькасць і назвы жанраў розныя [10, 5]. У дадзеным артыкуле абраны толькі тыя, з якімі аўтар сутыкнуўся як збіральнік.

Калыханкі – адзін з традыцыйных жанраў дзіцячага фальклору, пераважна гэта кароткія песні, якія выконваюцца жанчынай-маці, бабкай, нянькай над калыхай дзіцяці [6, с. 5]. Ствараюцца дарослымі для дзяцей. Жанравыя асаблівасці калыханак вызначаюць іх функцыю – супакойць дзіця, навесці на яго дры-

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

моту і сон. Калыханкі ствараюцца дарослымі для слухача, які яшчэ не разумее мовы, а таму іх паэтычным першаэлементам з’яўляецца не слова, а гук, мелодыя, рытм. У калыханках рытміка і гукавое афармленне адпавядаюць пагайдванню дзіцячай люлькі. Вядучая ўтылітарна-бытавая функцыя калыханкі дапаўняецца эстэтычнай і выхаваўчай. З іх дзіця атрымлівае першыя звесткі аб навакольным свеце, засвойвае асаблівасці паэтычнай роднай мовы. Асаблівую пясчоту ім надаюць спецыфічныя запевы, рытмічныя паўторы, гукаперайманні, словы з памяншальна-ласкавымі суфіксамі, алітэрацыі, асанансы. Змест і форма калыханак абумоўлены не толькі асаблівасцямі народнага мастацкага мыслення, але і патрабаваннямі народнай педагогікі, якая ўлічвае псіхічнае, эмацыянальнае і фізічнае развіццё дзіцяці. Творы разглядаемага жанру простыя па змесце і кампазіцыі, характарызуюцца займальнасцю. Жывёлы і птушкі надзелены ў калыханках чалавечымі якасцямі. Часцей за ўсё ў калыханках сустракаюцца вобразы галубка, мышкі, куркі, сарокі, ваўчка, зайкі, ката. Асабліва ўстойлівым з’яўляецца вобраз ката. Ката запрашаюць “у хатку калыхаць дзіцятку,” пасылаюць “на таржок купіць дзіцяці піражок”, “пад масток злавіць рыбку за хвосток,” абяцаючы добрую плату: “кавалак пірага, малака,” “новыя боты” і г.д. На Віцебшчыне зафіксана значная колькасць калыханак, якія выклікаюць цікавасць сваім зместам, напеўнасцю, вобразным ладам і гукавой арганізацыяй [6, с. 5]. Вось некалькі варыянтаў, зафіксаваных аўтарам артыкула на Віцебшчыне. У вёсцы Федарэнкі Сарочынскага сельскага савета Ушацкага раёна:

“Люлі-люлі-люлі,
Прыляцелі гулі,
Селі на вароты,
Сталі сакатаці,
А што ж Насці даці:
Ці ячменьку жменьку,
Ці жытца карытца,
Ці гарошку трошку,
Ці бобу каробу,
Ці пшанічкі-ярычкі,
Ці курку-сакатурку,
Ці петушка-пеюшка,
Ці казелька-скакунка,
Ці цялушку-дравушку,
Ці быка палавога,
Ці мальца маладога,
Ці чырвоны злоты,
Насценцы на боты” [2].

Яшчэ варыянт, але не з такой разгалінаванай сюжэтнай лініяй запісаны ў вёсцы Стаўбцы Кашчынскага сельскага савета Чашніцкага раёна Віцебскай вобласці: “Люлі, люлі, люлі, прыляцелі куры... / Селі на вароціках у чырвоных боціках, / Сталі сакатаці – няма чаго даці: / Ці ячменьку жменьку, ці гарошку трошку...” [2].

Варыянтаў гэтай калыханкі шмат. Адзіным, што аб’ядноўвае іх з’яўляецца “зачын”: “Люлі, люлі, люлі, прыляцелі куры/гулі...” Астатні тэкст – творчасць кожнай канкрэтнай жанчыны, абумоўленая лакальнай традыцыяй. Асноўная дзеючая “сіла” такой калыханкі – асаблівы, манатонны рытм напеву, у адрозненне ад калыханак другога тыпу, калі стомленая цяжкай працай жанчына сімвалічна “запужвала” дзіця (найчасцей ваўком): “Баюшкі-баю, не лажыся на краю, / Прыдзець шэранькі каток, схваціць Валю за бачок...” [2].

Варыянтаў калыханак з “зачынам”: “Баю, баюшкі, баю...” у запісах этнографаў Віцебшчыны мы сустракаем вялікую колькасць [6, с. 6].

Цікавай формай фальклору з’яўляюцца дзіцячыя “забаўляныкі” – адмысловыя тэксты і дзеянні, накіраваныя на баву дзіцяці. Звычайна такія тэксты выконваліся дарослымі, ці старэйшымі дзецьмі ў адносінах да меншых дзяцей. Вось прыклад адной з “забаўлянак,” з в. Увалокі Ушацкага раёна Віцебскай вобласці:

“Чук-чук – чуканачкі,
Едзе баба на саначках.
Пытаецца ў Васіля:
Ці далёка да сямлі?
Васіль кажыць тры мілі,
Васіліха – чатыры,

Васіліха Васіля палонікам зацяла,
 Васіль кажа: “зашто”?
 Яна яму – яшчо!
 Пайшоў Васіль плачучы,
 А Васіліха – скачучы:
 “Ціху, ціху, Васілёк,
 Спяку табе піражок!
 Маселцам намажу,
 Нікому ні пакажу!
 Палажу ў каробачку,
 З’ясі ты хваробачку!” [2].

Прагаворваючы гэты тэкст, звычайна, дарослы гойдаў на каленях дзіця. Гойданне на каленях – найбольш частая з забаў, таму да XXI ст. захавалася шмат тэкстаў суправаджальных прыгаворах. Вось, напрыклад, яшчэ адзін варыянт з вёскі Перапечкі Асвейскага сельскага савета Верхнядзвінскага раёна: “Гоп, гоп, іг-га-га! / Едзець Янка на Буланке, / паўтараста рублёў санкі... / Гоп, гоп, іг-га-га!” [2].

Характэрным для “забаўлянак” гэтага тыпу з’яўляецца апісанне дарогі, імітацыя коннай язды. Дарога ў тэкстах такіх забаўлянак магла прывесці да браткі, таткі, цёткі, маткі, да дзядулі і г.д., “падарожны” настрой складалі воклічы: “Гойда, гойда,” “гоп-гоп,” “чук-чук,” “чыкі-чыкі-чыканачкі,” “іг-га,” “скок-падскок” і г.д. сярод персанажаў забаўлянак сустракаюцца розныя прадстаўнікі дзікага жывёльнага свету і хатніх жывёл [7, с. 15].

Звычайна тэкст забаўлянак суправаджаецца дзеяннямі. Напрыклад, любімая ў дзяцей гульня з ножкамі суправаджалася надзвычай пашыранай “забаўлянкай”, якая налічвае шмат варыянтаў. Ножку малому “падкоўвалі” (пляскалі далонню), прыгаворваючы: “Кую, кую ножку, паеду ў дарожку! Кую, кую другую (імя дзіцяці) пацалую!” У тэкстах падобных забаўлянак дзіцяці абяцалі “паехаць да пана”, “да бога.” У канцы забаўлянак гэтага тыпу звычайна дзіця чакала абяцанне гасцінца: “Пан дасць гасцінца ў белаі хусцінцы, / мы нікому не дадзём, а самі з’ядзём...” [10, с. 34]

Адной з любімых “забаўлянак” сярод дзяцей і мацяроў нават у сучаснасці з’яўляецца наступная: “Сарока-белабока, кашу варыла, / Дзеткам гаварыла: / Ты – дроў накалі, / Ты – печ растапі, / Ты – вады прынясі, / Ты – кашу вары, / А ты – на гармоніку грай! / Гэты – дроў накалоў, / Гэты – печ растапіў, / Гэты – прынёс вады, / Гэты – кашу варыў, / А гэты – на гармоніку не граў! / Гэтаму сарока кашу дала, / Гэтаму – дала, / Гэтаму – дала, / Гэтаму – дала, / А васьм гэтаму – не дала: / “Ты, дроў не піліў, / Печ не тапіў, / Вады не насіў, / Кашу – не варыў, / На гармоніку – не іграў, / Табе кашы не дам!” / Пайшоў шукаць сам! / Ідзе, ідзе... / Тут – пень, / Тут – калода, / Тут – крыніца! / А тут – халодная, халодная вадзіца” [2]. Маці перабірае пальчыкі дзіцяці адзін за адным, прыгаворваючы тэкст. Дзіця засвойвае пры гэтым паслядоўнасць сялянскай працы па прыгатаванню ежы, сацыяльную устаноўку, што “працай трэба дабываць свой хлеб,” бо пальчыку-гультаю нічога не дастаецца. Такая неназойлівая народная педагогіка з дапамогай паэтычнага слова выходзіць у дзяцей неабходныя этычныя нормы паводзін [7, с. 15].

Цікавы персанаж дзіцячых тэкстаў – Бай. Пра яго згадвалі тады, калі дзіця адпраўлялася спаць. Цікава, што ў сучаснай “дзіцячай мове” гэта слова актыўна выкарыстоўваецца дзецьмі як сінонім дзеяслова “спаць”. Вось прыклад тэкста “забаўлянак” з гэтым міфічным персанажам: “Ішоў Бай па сцяне, / нёс сямёра лапцей / і дзіцёнку па лапцёнку, / і сабе / і жане.” Апавядаючы пра тое, што нёс пры сабе Бай, пытаўся: “А ці баіць, ці не?” [7, с. 18]. Дзіця адказвала на пытанне і апавядальнік пачынаў ізноў, у гэтым заключаўся гульнёвы момант.

Шматлікія тэксты забаўлянак суправаджалі дзіця з малага ўзросту да падлеткавых гадоў. У розныя перыяды дзяцінства забаўлянак выконвалі функцыі: супакойвалі, займалі, знаёмілі з навакольным светам, працоўнымі дзеяннямі сялян, сацыяльнымі адносінамі і г.д.

“Дражнілкі” ці “абзыванні” займаюць у дзіцячым фальклоры асобнае месца, бо гучаць у такіх абставінах, калі дзеці смяюцца ці здэкваюцца з суперніка ў гульнях, справах. Дразнілкі падзяляюцца на некалькі груп: а) гэтыя, якія высмейваюць недахопы, хібы, адмоўныя рысы характару, знешні выгляд чалавека (тыпа: “плакса-вакса-гуталін, на насу – гарачы блін,” “жадзіна-гавядзіна...”); б) высмейваюць дыялектныя словы суседніх паселішчаў, непраўльнае маўленне; в) пайменныя дражнілкі (напрыклад, запісаная аўтарам: “Андрэй, не дурэй! / Не дзярэ сарочкі! / Не ты праў, не ты ткаў! / Хадорыны дочкі!”) [2]. Складальнікі зборніка дзіцячага фальклору сцвярджаюць, што кожнае імя мела адпаведную дражнілку, бо любое імя мае рыфмоўку. Дразнілкі па аб’ёме маглі быць невялікія, з двух-трох слоў: “Іван-балван,” ці складаць цэлую страфу, як у прыведзеным вышэй прыкладзе. Як сцвярджаюць складальнікі зборніка дзіцячага фальклору, ні ў адным жанры дзіцячага фальклору не сустракаецца такой непрыкрытай

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

грубаватасці, як у дражнілках. Аднак, дражнілкі – не сведчанне дрэннай выхаванасці дзяцей, а элемент смежавай культуры, якая дапушчала суіснаванне побач з “высокімі” і “нізкімі” жанраў [7, с. 20].

Да жанраў дзіцячага фальклору адносяць таксама *скарагаворкі* і *гукаперайманні*. Скарагаворкі скіраваны на трэніроўку правільнага маўлення, для чаго дзеці вымушаны былі гаварыць іх у хуткім тэмпе. Скарагаворкі – гэта жанр, які стваралі дарослыя для дзяцей. Гукаперайманні – жанр, прыкладаў якога засталася не многа, у асноўным, у архіўных запісах. З гукаперайманнямі былі звязаны цэлыя легенды. Так, адна з іх апавядае, што жаваранак, узлаваўшыся на Бога за тое, што ён не ўратаваў Хрыста ад пакут, уздымаецца з кіем на неба, але, калі, нарэшце, дасягае верху, палохаецца сваёй адвагі і імгненна падае ўніз. Таму спеў жаваранка пры пад’ёме у неба падобны на сказ: “пайду Бога біць, пайду Бога біць”, а пры апусканні: “Кій упаў, кій упаў!” [7, с. 22]. Аддаленне людзей ад жывой прыроды, прыводзіць да страты пазычнага светаўспрымання і знікнення гэтай часткі дзіцячага фальклору.

Лічылкі – адзін з жанраў вуснай дзіцячай творчасці, пры дапамозе якога афармляюцца парагульнёвыя адносіны ў дзіцячым калектыве. Звычайна гэта невялікія двух-чатырох, шасці і больш радковыя вершыкі гумарыстычнага характару, пры дапамозе якіх па апошняму слоўу (ці складу слова) вызначаюць, хто “будзе вадзіць”, ці хто будзе вядучы, альбо чарговасць ў гульні і г.д. [6, с. 157].

Дзякуючы лічылкам дзеці пазбягаюць непажаданых канфліктаў у сваім асяроддзі, такім чынам лічылку можна назваць рэгулятыўным элементам дзіцячай субкультуры. Тэматыка лічылак разнастайная: ад старажытных цуранняў да сучасных тэм. Па змесце лічылкі можна падзяліць на сюжэтныя і безсюжэтныя. Апошнія могуць складацца з набору незразумелых слоў (Экі, пэкі, ікі, пікі... Тум, тум, туманэ...), якія выступаюць носібітамі неабходнай рытмічнай адзінкі і рыфмы. Важнымі элементамі выканання лічылак з’яўляюцца міміка, рухі, якія супадаюць з рытмікай верша. Часта ў лічылках прысутнічае лік: “Раз, два, Каткоў шэрых абодва. / Адзін песенькі спяваў, / Другі – выйсці загадаў.” Альбо: “Едзе брычка, званок звоне, / Выйшла пані, лічыць коні: раз, два, тры, / Выйдзі, малы, ты!” [6, с. 157].

Лічылкі маглі ўяўляць кароткае ці больш-менш развітое апавяданне. Тут сустракаюцца персанажы казак, жывёлы, вядомыя па іншых жанрах дзіцячага фальклору беларусаў. Часта лічылкі будуюцца на фантазіі дзяцей, таму ў іх шмат варыяцый. Яны шырока распаўсюджаны ў дзіцячым асяродку і сёння.

Лічылкі добра дапаўняюць гульні, раскрываюць пазычныя здольнасці дзяцей. Гульнія, як сродак народнай педагогікі, выкарыстоўвалася ў беларусаў з самага ранняга перыяду жыцця дзіцяці. Маці першая ажыццяўляе гульніявыя дзеянні з немаўляці, суправаджае іх прыгаворамі. Адначасова з гульніёй маці прагаворвала забаўлянку, ажыццяўляла фізічныя практыкаванні, гладзіла, злёгка стукала па ножках, калыхала дзіця. Такім чынам, дзіця адначасова чула родную мову, атрымлівала вопыт першых станючых эмоцый, а маці ажыццяўляла масаж цела немаўляці. Пачынаючы з 2-3 гадоў дзеці імітуюць паводзіны дарослых у гульніях, выкарыстоўваюць прыродны матэрыял. Паводле класіфікацыі Я. Вількіна, па пераважным відзе гульніёвай дзейнасці гульні падзяляюцца на:

1. Гульні для дашкольнага ўзросту (3 – 7 гадоў).
2. Гульні для малодшага ўзросту (8 – 11 гадоў).
3. Гульні для сярэдняга школьнага ўзросту (12 – 14 гадоў).
4. Гульні для старэйшага школьнага (15 – 17 гадоў).

Складальнікі зборніка “Гульні, забавы, ігрышчы” прапаноўваюць падзяляць беларускія гульні наступным чынам: 1) календарныя і сямейна-абрадавыя гульні (са святочна-абрадавай атрыбутыкай і без яе); 2) гульні, не звязаныя з календаром і абрадамі (сярод іх – гульні з інвентаром, без інвентара або з выпадковымі спадручнымі прадметамі) [5, с. 29]. На матэрыяле, сабраным ў выніку палявога даследавання, прапанаваную класіфікацыю немагчыма правесці, паколькі пласт культуры, звязаны з народнымі беларускімі гульніямі ў канцы XX ст. амаль страчваецца. З успамінаў рэспандэнтаў мы даведваемся толькі аб некаторых традыцыйных гульніях, у якія гулялі дзеці ў 1-й палове XX ст.: “Лапта,” “Пікар,” “Класы,” “Маладуха,” “Камушкі” [2]. Для 2-й паловы XX ст. характэрна страга гульніямі нацыянальных адметнасцей, інтэрнацыяналізацыя дзіцячых гульніаў, асабліва ва ўмовах горада. На-ранейшаму, дзеці актыўна выкарыстоўваюць прыродны матэрыял для гульніаў. Гэта тэндэнцыя характэрная для ўсёй тэрыторыі Беларусі.

Доўгі час сярод даследчыкаў дзіцячага фальклору панавала нарматыўна-педагагічная пазіцыя, якая дыктавала прычыпы адбора матэрыяла. Стэрэатыпныя вобразы дзіцяці, якія бытавалі ў масавай свядомасці, жосткія правілы паводзін “нармальных” дзяцей, неразуменне ўзроставых і гендарных асаблівасцей дзіцячага светаўспрымання, сцвярдженне іерархічнай сістэмы ўзаемаадносін “дарослы-дзіця,” вызначалі негатыўны погляд на творы калектывнай творчасці дзяцей. Свядомасць даследчыка, які не змог адмовіцца ад пазіцыі “дарослага”, не дазваляла яму заўважаць такія жанры дзіцячага фальклору, як “дражнілкі,” “дзіцячая пародыя,” “чорны гумар,” “страшылкі,” “дзіцячая магія” і інш. [12, с. 35].

Змест дзіцячай субкультуры можа змяняцца ў залежнасці ад узроставых асаблівасцей дзяцей, напрыклад, калі ў 8 – 10 гадоў у дзіцячых супольнасцях пераважаюць вершаваныя жанры фальклору і прававога быту, то ў 11 – 13 гадоў у абарачэнні больш тэксты дэманстратыўнага ці гумарыстычнага зместу, а ў 14 – 17 гадоў – гэта тэксты парадзійных песень, анекдоты, “чорны гумар,” як асаблівы спосаб усталявання свайго сацыяльнага статусу сярод адналеткаў і здавальнення патрэбы ў камунікацыі. Толькі ў канцы перыяду дзяцінства побач з вуснымі, з’яўляюцца пісьмовыя тэксты: песеннікі, дзявочыя альбомы, “гадалкі”, зборнікі анекдотаў [1, с. 93].

Змяненне форм дзіцячага фальклору можна разгледзець на прыкладзе “страшылкі.” У беларускай традыцыі існавала такая гульніва-вершаваная форма бавы дзіцяці, як “*Тдзе каза рагатая за малымі рабятамі...*” (магчымы варыянты тэксту). Дарослы пры гэтым прыкладзе рукі да галавы, казыча дзіця. Дзіця перажывае дыяпазон пачуццяў ад насцярожанасці да вясёлага смеху. У два-пяць год такія былы становяцца больш энергічнымі: “*Ехаў Ванька на кані... гоп-гоп... у яму – бух!*” [7, с. 14] Дзіця сядзіць на каленях дарослага, той яго гойдае, а ў канцы, рассоўвае калені і дзіця (якое дарослы зразумела ж падтрымлівае), валіцца ў “яму.” Гэта вызывае спачатку страх ад падзення, а потым – радасць ад бяспечнага “прызямлення”. У больш познім узросце “страшылка” набывае развіццё ў аўтаномным дзіцячым асяроддзі. Яна прымае форму былічак з жахлівым (з пункту гледжання дзяцей) і трагічным зместам: “*У чорным-чорным пакоі стаіць чорная-чорная труна...*” Па меркаванні даследчыкаў, для дзіцячай псіхікі выпрабаванне “страшылкай” – своеасаблівая ініцыяцыя (як правіла, такія тэксты выкарыстоўваюць у адпаведных абставінах: позні вечар, цёмнае памяшканне, адсутнасць дарослых). Гэты жанр фальклору знойдзены адносна позна: толькі 40 – 50 год назад. Асаблівае распаўсюджанне ён атрымаў (па меркаванні даследчыкаў) у 70 – 90 гг. XX ст. [1, с. 98].

Для дзіцячага фальклору характэрна сумяшчэнне смешнага і жахлівага. Напрыклад, сярод сучасных дзяцей падлеткавага ўзросту быталі так званыя “сэдзкія вершыкі”: “*Мне мама выкалала глазкі, чтоб я в шафу варенье не нашёл. Я не хожу в кино и не читаю сказки, Зато я нохаю и слышу хорошо*” [15, с. 78]. Зварот падлеткаў да “забароненых тэм,” парушэнне маральных норм у вербальнай форме сведчыць, па меркаванні псіхолагаў, аб дэманізацыі дзіцячай свядомасці і з’яўляецца паказчыкам дысфункцыі у сацыуме. Нездарма росквіт гэтых форм адбываўся ў 90-я гг. XX ст. [1, с. 99]. Аднак, у традыцыйным дзіцячым фальклору мы сустракаем вершыкі, дзе дэманструецца жорсткасць у адносінах да дзяцей (ці жорсткасць адносна персанажаў), напрыклад: “*Баю, баюшкі, баю, / Не лажыся на краю! / Бо на пол упадзеш / І галоўку разаб’еши!*”, ці “*Еду- еду- еду, / к старому дзеду. / А дзед праўды не сказаў, / Да бярозы прывязаў*” [6, с. 96]. Увадзненне ў дзіцячую свядомасць разумення, што навакольны свет можа быць варожым і жорсткім у адносінах да дзіцяці, такім чынам, адбываецца паступова. У дзіцяці выпрацоўваецца псіхічная ўстойлівасць у адносінах да навакольных негатыўных з’яў. Нездарма адной з характарыстык дзіцячага фальклору з’яўляецца сумяшчэнне смешнага і трагічнага (жахлівага). Аб функцыі смеха ў фальклорнай традыцыі напісаны шматлікія працы. Даследчыкі прыйшлі да высновы, што сумяшчэнне смешнага і трагічнага здымае псіхалагічную напружанасць асобы, дапамагае ёй адаптавацца да аб’ектыўнай рэальнасці.

Адзін з атрыбутаў дзіцячай субкультуры – наяўнасць дзіцячай “тайнай” мовы. Гэтую асаблівасць заўважыў яшчэ педагог Д.Б. Эльконін. У працэсе камунікацыі дзеці выдумляюць “патаемныя мовы”, на іх погляд, незразумелыя для дарослых. Напрыклад, дзеці кажуць словы задам наперад, дадаюць да слоў якую-небудзь прыстаўку, ці канчатак [1, с. 99]. Такія мовы былі характэрныя для тых сацыяльных груп, якія імкнуліся захавець інфармацыю недаступнай для асяроддзя, напрыклад, этнографы XIX ст. апісваюць “патаемныя мовы” жабракоў, майстроў. У беларускай этнаграфіі дзяцінства гэты аспект застаўся мала даследаваным. Псіхалагі бачаць ў існаванні такіх патаемных моў імкненне дзяцей стварыць “рамантычную таямнічасць” і “імкненне да аўтаномнасці ў дзіцячай субкультуры” [1, с. 100].

Значнае месца ў дзіцячай субкультуры займаюць “магічныя” рытуалы і “заклічкі”. “Заклічкі” як жанр дзіцячага фальклору могуць з’яўляцца як элементам дзіцячых рытуалаў, так і самастойнымі з’явамі. Этнографы разглядаюць “заклічкі” як рэшткі архаічнай веры беларусаў у звышнатуральныя здольнасці дзяцей уплываць на прыродныя з’явы, што было звязана з іх асаблівым сацыяльным статусам [14, с. 81].

Найчасцей заклічкі ў беларусаў-земляробаў былі звязаны з дажджом, надвор’ем. Вось прыклад такой заклічкі, запісаны аўтарам у Полацкім раёне: “*Дожджык-дожджык, дзікі, / Дзерані вялікі! / Дожджык, дожджык дзерані! / Нас із поля прапані!*” У матэрыялах, сабраных навучэнцамі і выкладчыкамі Віцебскага дзяржаўнага ўніверсітэта таксама ёсць падобныя тэксты [6, с. 97]. Найчасцей ў заклічках сустракаюцца звароты да божай кароўкі, бусла, зязюлі, дажджу, сонца. Тут маглі ўтрымлівацца разнастайныя просьбы: на ўдалае збіранне грыбоў ці ягад у лесе, на добрае надвор’е, на здароўе і г.д. [7, с. 18].

ЭТНАГРАФІЯ І ФАЛЬКЛОР

Сучасныя псіхолагі прызнаюць міфалагічнасць дзіцячай свядомасць, імкненне дзяцей да веры ў звышнатуральнае. Тое, што кожнае дзіця “натуральна рэлігійна”, і яго свядомасць “падобна да свядомасці першабытнага чалавека” падкрэслівалі і псіхолагі і этнографы [1, с. 104]. Дзіця мае абмежаваныя правы ў свеце дарослых, не разумее многіх законаў і прынцыпаў развіцця грамадства, яго становішча “залежнае,” “падначаленае” ў адносінах да дарослых, адсюль і ірацыянальныя спосабы ўздзеяння на рэчаіснасць, якія ўвасобіліся ў дзіцячых рытуалах. Аб дзіцячых рытуалах падрабязна пісала М.У. Асорына, даследуючы расійскую дзіцячую субкультуру [12, с. 63]. Сучасныя беларускія дзеці, якія шмат часу праводзяць у калектывах адналеткаў, актыўна практыкуюць разнастайныя дзіцячыя рытуалы і “магічныя” тэксты. Напрыклад, аўтар артыкула асабіста назіраў выконваемы дзяўчынкамі рытуал для загадвання жаданняў:

“Алё-алё, Алёнушка!
Ива-ива, Иванушка!
Ку-ку, ку-ку, Кукушечка!
Исполни моё желание!
Раз, два, три...”¹

Пры гэтым дзяўчаты (5 клас) спачатку сінхронна пляскалі ў далоні, а затым адмыслова перакрываюць рукі, адна з іх паварочвалася да сяброўкі спіной і загадвала жаданне. Сяброўка злёгка хлопала дзяўчынку па плячы. Дзеці лічаць, што жаданне спраўдзіцца калі: а) рытуал выкананы правільна, без блытаніны; б) калі сяброўка плясне па тым плячы дзяўчыныцы, на якое яна “загадала”. У дазеным дзіцячым рытуале адлюстравана пэўны міфалагізм у мысленні дзяцей, для якога характэрны наступны прынцып: правільнае выкананне рытуала забяспечыць поспех справе.

У разглядаемым тэксце дзеці ўжываюць агульнавядомыя з казак імёны Иванушкі і Алёнушкі. Яскрава праслежваецца ўплыў літаратуры на творчасць дзяцей [9, с. 39]. Глыбокія архаічныя карані мае вобраз зязюлі, што ўгадваецца ў дзіцячым вершыку, які часта сустракаецца ў беларускай (і агульнаславянскай) фальклорнай традыцыі [8, с. 143]. Паказальны гэты тэкст і па сваіх моўных характарыстыках (па-першае, ён рускамоўны, бо ў сучаснай сярэдняй школе пануе руская мова, па-другое, магчыма яго запазычанне, бо дзіцячая субкультура горада мае эклектычны характар).

У працэсе камунікацыі сучасныя дзеці таксама выкарыстоўваюць такія фальклорны жанр, як “дражнілкі”. З пункту гледжання псіхолагаў, такія формы камунікацыі трэніруюць эмацыянальную ўстойлівасць членаў дзіцячай супольнасці, вучаць дзяцей адстойваць свой гонар у адэкватнай славеснай форме [13, с. 104] (правільным рашэннем з’яўляецца адказаць дражнілкай-адгаворкай), тыпа: “*Хто абзываецца, сам так называецца.*”²

Цікавымі, на наш погляд, з’яўляюцца змены, якія адбыліся з традыцыйнымі фальклорнымі тэкстамі ў XXI ст. Напрыклад, вядомы на тэрыторыі Віцебшчыны з пач. XX ст. тэкст дзіцячай дражнілкі: “*Гром грыміць, зямля трэсецца, Ванька (любое імя) з торбачкай нясецца,*” у вуснах сучасных школьнікаў выглядае прыкладна так: “*Гром грымт, земля трясётся, Вовка с крестиком несётся*”³. Мы бачым, што захавана традыцыйны “зачын” дражнілкі, аднак, старажытная адзінка дзіцячай субкультуры русіфікавалася, змянілася атрыбутыка галоўнага персанажа.

Такім чынам, у сучаснай дзіцячай субкультуры захаваліся некаторыя формы і жанры традыцыйнага дзіцячага фальклору, бо захваліся асноўныя чыннікі існавання гэтай з’явы: полаўзроставае стратыфікацыя грамадства, гульня як сродак адаптацыі дзіцяці да рэчаіснасці. Аднак, адбыліся пэўныя змены не толькі фальклорных форм і жанраў, але і зместу дзіцячага фальклору беларусаў. Адарванасць ад прыроды, прывяла да знікнення некаторых жанраў дзіцячага фальклору на Віцебшчыне, напрыклад, гукаперайманняў, якія вядомы толькі ад рэспандэнтаў сталёга ўзросту. У той жа час, пашырэнне адукацыі прывяло да ўзнікнення новых форм дзіцячага фальклору, якія беларускімі даследчыкамі пакуль што не вывучаныя.

ЛІТАРАТУРА

1. Абраменкова, В.В. Социальная психология детства: развитие отношений ребёнка в детской субкультуре / В.В. Абраменкова. – М. : МПСИ, Воронеж : МОДЭК, 2000. – 413 с.
2. Архіў Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору НАН Беларусі. – Фонд 6. – Воп. 13. – Спр. 133. – 108 л.
3. Барташэвіч, Г.А. Вершаваныя жанры беларускага дзіцячага фальклору / Г.А. Барташэвіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1976. – 168 с.

¹ Запісана Андрыеўскай С.У. ад вучаніцы 5 кл. Аліны (г. Наваполацк, 2002 г.н.)

² Запісана Андрыеўскай С.У. ад вучаніцы 5 кл. Аліны (г. Наваполацк, 2002 г.н.)

³ Запісана Андрыеўскай С.У. ад вучаніцы 5 кл. Аліны (г. Наваполацк, 2002 г.н.)

4. Виноградов, Г.С. Этнография детства и русская народная культура в Сибири / Г.С. Виноградов. – М.: Восточная литература, 2009. – 894 с.
5. Гульні, забавы, ігрышчы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К.Крапівы; уступ. арт., уклад., сістэматызацыя матэрыялаў і камент. А.Ю. Лозкі; рэдкал.: А.С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.] – 3-е выд. – Мінск: Беларус. навука, 2000. – 530 с.
6. Дзіцячы фальклор Віцебшчыны ў сучасных запісах / Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі «Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава» – Віцебск: Выдавецтва ВДУ, 2007. – 200 с.
7. Дзіцячы фальклор / Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, Установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя М. Танка». – Мінск: БДПУ, 2006. – 359 с.
8. Казакова, І.В. Беларускі фальклор: Вучэб. дапам. / І.В. Казакова. – Мінск: Выд. Цэнтр БДУ, 2007. – С. 143 – 148.
9. Лойтэр, С.М. Русская детская литература XX в. и детский фольклор: дис. ... д-ра фил. наук: спец. 10.01.01 / С.М. Лойтэр. – Петрозаводск: Изд-во Петрозав. гос. уни-та, 2002. – 311 с.
10. Малыя жанры. Дзіцячы фальклор / Т.В. Валодзіна [і інш.]. – Мінск: Беларуская навука, 2004. – 439 с.
11. Ракава, Л.В. Тэарэтычныя аспекты даследавання эвалюцыі традыцыйнага сямейнага выхавання беларусаў у XIX – XX стагоддзях / Л.В. Ракава // Вес. Полац. дзярж. ун-та. Сер. А. Гуманітарныя навукі. – 2009. – №7. – С. 101 – 104.
12. Осорина, М.В. Секретный мир детей в пространстве мира взрослых / М.В. Осорина. – СПб.: «Питер», 2008. – 304 с.
13. Финькевич, Л.В. Социальная психология детства / Л.В. Финькевич, Н.В. Савченко. – Мінск: БГПУ, 2010. – 146 с.
14. Этнография детства / АН СССР, Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 1988. – 188 с.
15. Этнография детства / Рос. фонд культуры, Рос. союз любит. фольклор. ансамблей. – М.: Беловодье: Рос. фольклор. союз, 1998. – 388 с.

УДК 908(476)

УПЛЫЎ АГРАЭКАТУРЫЗМУ НА СТАНОВІШЧА ТРАДЫЦЫЙНАЙ КУЛЬТУРЫ ХАРЧАВАННЯ БЕЛАРУСАЎ ПАДЗВІННЯ

А.С. АНТАНОВІЧ

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт, Мінск

Прадстаўлены аналіз уплыву развіцця аграэкатурызму на становішча традыцыйнай культуры харчавання беларусаў Падзвіння. З развіццём аграэкатурызму гаспадыні сядзіб пачалі аднаўляць амаль забытыя рэцэпты некаторых страў і тэхналогіі іх прыгатавання, знаёміць турыстаў з традыцыйнамі харчавання беларусаў, збіраць рэцэпты беларускіх страў у старэйшага пакалення, распаўсюджваць беларускую кухню за межамі краіны.

Сярод усяго матэрыяльнага дабрабыту, кулінарыя заўсёды займала адно з галоўных месцаў у жыцці людзей. Харчаванне насельніцтва з'яўляецца вельмі важнай састаўной часткай матэрыяльнай культуры кожнага народа. Тыя ці іншыя змены, якія адбываюцца ў побыце, у тым ліку і ў галіне харчавання, заўсёды звязаны са змяненнямі ў сацыяльна-эканамічнай і палітычнай гісторыі народа.

Пры вывучэнні матэрыяльнай культуры беларусаў Падзвіння неабходна звярнуць увагу на традыцыі харчавання, бо яны на сённяшні час трывала захоўваюць этнічную спецыфіку і ў меншай ступені падвергнуты зменам, таму выступаюць як важная крыніца даследавання.

Культура харчавання беларусаў Падзвіння залежыць ад многіх фактараў, сярод якіх вылучаюць прыродна-геаграфічныя, сацыяльна-эканамічныя, гістарычна-культурныя традыцыі і сезоннасць. Традыцыйная культура харчавання ў цэлым даволі ярка адлюстроўвае стан жыцця народа, яго гісторыю. Так, перыяд росквіту можна прасачыць па шырокім асартыменце выкарыстоўваемых прадуктаў, разнастайнасці ўжываемых відаў страў, кулінарным майстэрстве. У перыяд цяжкага эканамічнага становішча значна бяднеюць традыцыі ў галіне народнага харчавання. Пры цяжкіх умовах можна заўважыць, што адбываецца зварот і вяртанне народных кулінарных прыёмаў і традыцый, якія выйшлі з ужытку [8, с. 110].

У кожным рэгіёне Беларусі існуюць свае традыцыі харчавання, якія з'яўляюцца адметнай рысай яго традыцыйнай культуры. Важнае значэнне пры вывучэнні традыцый харчавання Беларусі складаюць матэрыялы палявых даследаванняў, збор якіх адбываецца ў ходзе правядзення этнаграфічных экспедыцый. Яны дазваляюць раскрыць шэраг аспектаў, звязаных з культурай харчавання: фарміраванне, развіццё, распаўсюджванне і характар.

Разглядаючы кулінарную спадчыну Падзвіння на сучасным этапе, неабходна звярнуць увагу на традыцыі харчавання, якія прадстаўлены на аграэкадзібах рэгіёна. Аграэкатурызм Беларусі, у параўнанні